

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'tan Ayrıldığı İbadet Konularındaki Görüşleri ve Nedenleri

The different views of Muḥammad Ibn al-Ḥasan al-Shaibānī from the
views of Abū Ḥanīfa and Abū Yūsuf in the in Matters of Worship

Savaş KOCABAŞ

Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Sivas | Türkiye
savaskocabas@cumhuriyet.edu.tr

Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet University
Faculty of Theology
Department of Basic Islamic Sciences
Sivas | Turkey
orcid.org/0000-0002-7975-4109

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi | 12 Ekim 2021
Kabul Tarihi | 14 Nisan 2022
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2022

Article Types | Research Article
Received | 12 October 2021
Accepted | 14 April 2022
Published | 30 June 2022

Bu makale, 2003 yılında tamamlanan el-Mesâilu'l-letî ihtelefe fihâ eimmetü'l-Ḥanefiyyeti's-selâse adlı doktora tezinden üretilmiştir.

This article, was produced using from the doctoral thesis completed in 2003 entitled al-Masâilu'l-lati ihtalafa fihâ aimmatü'lḤanafiyati's-salâsah (Qairo: al-Kulliyah al-Dirâsah al-İslâmiyyah w'al-'Arabiyyah, Qismu'ş-şarih, 2003).

Atıf | Cite as:

Kocabaş, Savaş. "Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'tan Ayrıldığı İbadet Konularındaki Görüşleri ve Nedenleri [The different views of Muḥammad Ibn al-Ḥasan al-Shaibānī from the views of Abū Ḥanīfa and Abū Yūsuf in the in Matters of Worship]". Tokat. *Tokat İlmîyat Dergisi* | *Tokat Journal of İlmîyat* 10/1 (Haziran | June 2022), 93-118.
<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1001687>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

The different views of Muḥammad Ibn al-Ḥasan al-Shaibānī from the views of Abū Ḥanīfa and Abū Yūsuf in the in Matters of Worship

Abstract: This study deals with the life and scholarly personality of Muḥammad b. el-Ḥasan al-Shaibānī, one of the most important three imams in the doctrine, and deals with his views differing from two other imams, Abū Ḥanīfa and Abū Yūsuf, in the in matters of worship.

Imam Muhammad received fiqh from Imam Abu Ḥanīfa for four years, and after his death, he continued to take his fiqh from his students such as Zufar and Abu Yusuf. With this knowledge, he wrote books containing the views of Abu Ḥanīfa, and included the opposing views of Abu Yusuf and himself in these books. His six books, known as Zāhirurriwāye, are among the most credible works that form the basis of the sect. Shaibānī is not only the third founder imam of the Ḥanafī school, but also the writer of the school. Therefore, Shaibānī can be considered as the most important figure establishing the Ḥanafī school and moving it to the present time. Besides his authority in Shaibānī fiqh, he has an important place in hadith and Arabic sciences. Besides his authority in fiqh, Shaibānī also has an important place in ḥadīths and Arabic sciences. Another characteristic of him is that besides the lessons he took from other Ḥanafī imams and the scientific discussions he had with them, he was with some of the greatest mujtaḥids and muḥaddis of the period outside of the Ḥanafī sect and had scientific discussions with them. It is highly probable that this caused mutual interaction, that is, he both influenced these scholars and influenced them himself. In this article, the following ten issues where Shaibānī differs from the other two imams in the field of worships are discussed: How much of it will break the wuḍū' in case of vomiting blood. Whether a man and woman hugging each other while naked invalidates wuḍū'. Limit of the prohibition of sexual contact with menstruating women. In the twin baby birth, nifās will start with which baby comes out of the mother's womb. Ruling on the bawl of animals whose flesh is eaten in terms of impurity and cleanliness. Ruling on the feces of birds whose meat is not eaten in terms of impurity and cleanliness. Ruling on removing najasāt with liquid substances other than water. Ruling on removing najasāt by wiping and rubbing. What will a person who is going to pray do to have only najis clothes? Ruling on the prayer of a person who prays while sitting to lead a prayer while standing. It has been observed that the reasons for the difference of opinion on these issues are generally as follows: the difference in the interpretation of the texts of the Sharīa, the difference in the weighting between different ḥadīths, or different narrations of one ḥadīth, the difference in the point of view in the essence of the topic and the parties' use of different measurements (qiyās). If we look at the position of other fiqh schools on these issues; It appears that they are at the same distance from both Shaibānī and the other two imams. Considering the sixteen issues in which Imam Muhammad differed from the two imams, which is included in the Worship section of the book called al-Mukhtār, which is known as one of the four most important text books in the Ḥanafī sect, it is seen that the disagreements between them are much less than it is thought. Because this number is very few compared to the thousands of topics in the book that are agreed upon.

Keywords: Fiqh, Worships, Muḥammad al-Shaibānī, Abū Ḥanīfa, Abū Yūsuf.

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'tan Ayrıldığı İbadet Konularındaki Görüşleri ve Nedenleri

Öz: Bu çalışmada Hanefî mezhebinin en önemli üç imamından biri olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybani'nin hayatı ve ilmi şahsiyeti ile diğer iki Hanefî imamı Ebû Hanife ile Ebû Yusuf'tan ibadet konularında ayrıldığı meseleler ele alınmıştır. İmam Muhammed İmam Ebû Hanife'den dört yıl boyunca fıkıh almış, vefatından sonra onun fıkını Züfer ve Ebû Yusuf gibi öğrencilerinden almaya devam etmiştir. Bu ilmi birikiminin sonunda Ebû Hanife'nin görüşlerini içeren kitaplar kaleme almış, bu kitaplarında Ebû Yusuf ve kendisinin muhalif görüşlerine de yer vermiştir. Zahirurrivaye nitelemesiyle bilinen altı kitabı mezhebin temelini oluşturan en muteber eserlerdendir. Şeybânî Hanefî mezhebinin üçüncü kurucu imamı, aynı zamanda mezhebin en önemli müdevvinidir. Bu yüzden de mezhebin kuruluşunda ve günümüze kadar gelmesinde en kilit rolü bulunan şahsiyettir. Şeybânî fıkhındaki otoritesinin yanında Hadis ve Arapça ilimlerinde de önemli bir yere sahiptir. Diğer bir özelliği ise, diğer Hanefî imamlarından aldığı dersler ve onlarla yaptığı ilmi müzakereler yanında devrin hanefî mezhebi dışındaki en büyük müctehid ve muhaddislerinden bazılarıyla uzun süre birlikte olması ve onlarla ilmi müzakereler yapmış olmasıdır. Bunun karşılıklı etkileşime neden olmuş olması, yani hem onun bu alimlere etki etmiş, hem de onların kendisini etkilemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu makalede Şeybânî'nin ibadet alanında diğer iki imamdan ayrıldığı şu on konu ele alınmıştır: Kan kusma durumunda abdesti ne kadarısının bozacağı. Erkek ve kadının birbirine çıplak halde sımsıkı sarılmasının abdesti bozup bozmadığı. Hayızlı kadınla cinsel temas yasağının sınırı. İkiz bebek doğumunda nifasın hangi bebeğin anne karnından çıkmasıyla birlikte başlayacağı. Eti yenen hayvanların bevelinin necaset ve temizlik bakımından hükmü. Eti yenmeyen kuşların dışkısının necaset ve temizlik bakımından hükmü. Necasetleri su dışındaki sıvı maddelerle gidermenin hükmü. Necaseti silerek ve ovalayarak gidermenin hükmü. Namaz kılacak kimsenin sadece necis kıyafetinin bulunması durumunda ne yapacağı. Oturarak namaz kılmanın ayakta kılana namaz kıldırmasının hükmü. Bu meselelerdeki görüş farklılığının sebeplerinin genel olarak şunlar olduğu görülmüştür: Şer'î nasların farklı şekillerde yorumlanması, farklı hadisler arasında veya bir hadisin farklı rivayetleri arasında tercih farkı, konunun mahiyetine ilişkin görüş farklılıkları. Tarafların bazı meselelerde birbirlerinden farklı kıyasları tercih edip kullanmaları. Diğer mezheplerin bu ihtilaflarda nerede durduklarına bakıldığında ise genel olarak Şeybânî ile diğer iki imama aynı mesafede oldukları görülmektedir. Hanefî mezhebindeki en önemli dört Metin kitaptan biri olarak bilinen el-Muhtâr isimli kitabın İbadetler bahsinde yer alan İmam Muhammed'in iki imamdan ayrıldığı on altı meseleye bakıldığında aralarındaki ihtilafların sanıldığından çok daha az olduğu görülür. Çünkü kitapta yer alan ve üzerinde ittifak edilen binlerce konunun yanında bu sayı çok azdır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, İbadetler, Muhammed eş-Şeybânî, Ebû Hanife, Ebû Yusuf.

Giriş

Her bir müctehid kendine ait içtihat yöntemiyle içtihatlar yapmış, bunun doğal sonucu olarak da ihtilafa açık hususlarda diğer müctehidlerle kendi arasında farklı görüşler ortaya çıkmış, farklı mezhepler de buradan teşekkül etmiştir. Farklı içtihat ve ihtilaflar aynı mezhep içe-

risinde de bulunabilmekte ve aynı metodu benimseyen fakihler arasında da ihtilaflar olabilmektedir.

Hanefî mezhebinde de mezhebin kurucu imamı olan Ebû Hanife (ö. 150/767) ile her biri müctehid ve imam kabul edilen Züfer (ö. 158/775), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805) arasında birçok konuda farklı görüşlerin bulunduğu bilinen bir husustur. Bu fakihler arasındaki ihtilaflar mezhebe büyük bir zenginlik katmış, daha sonra gelen fakihlerin önünü açmış ve onlara özellikle fetvada geniş manevra alanı oluşturmuştur.

İmam Muhammed Şeybânî'nin ibadetler konusunda diğer iki imamdan ayrıldığı konuların ele alındığı bu makalede evvela Şeybânî'nin hayatı, hocaları, öğrencileri, kitapları, ilmi, temayüz ettiği hususlar, fıkıh düşüncesi, mezhebe katkısı ve diğer imamlarla arasındaki genel ihtilaf sebeplerine kısaca değinilecektir. Ardından ibadet konularında Şeybânî'nin diğer iki imamdan ayrıldığı meseleler ele alınacaktır. Bunlardan bazılarına maddeler halinde işaret etmekle yetinilirken, önemli görülen ve ihtilaf sebepleri hakkında fikir vereceği ve bir takım noktalara ışık tutacağı düşünülen bazı konular ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Ardından bazı şemalar ve onların üzerine yapılacak yorumlarla bazı hususlar aydınlatılmaya çalışılacaktır. Bütün konuları kapsayıcı tam araştırmanın mümkün olmadığı bu küçük çaplı çalışmanın, konu hakkında kesin olmasa da genel bir fikir verebileceğini düşünmekteyiz.

1. Muhammed eş-Şeybânî

1.1. Hayatı

Adı Muhammed b. Hasan b. Ferkad, künyesi Ebû Abdullah'tır. Şeybânî nisbesini Şeybân kabilesine mensup olmasından almıştır.¹ Ailesi aslen Dımaşk'ın Haresta köyündendir. Babası Şam (Emevi) hükümetinin askerlerindendi. Sonra Bağdat ile Basra arasındaki Vâsıt şehrine göçmüş, bir süre sonra Kufe'ye kalıcı olarak yerleşmiştir.²

Şeybânî 132/749 yılında Vâsıt'ta dünyaya gelmiş, sonra Kûfe'de yetişmiştir. Temyiz yaşına geldiğinde Kur'an'ı okuyup bir miktar ezberlemiş, alimlerin Arapça ve hadis derslerine katılmıştır. 14 yaşına geldiğinde Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) derslerine katılmaya başlamış ve bunu imamın

¹ Aralarında Suyutî'nin olduğu bazılarına göre bu kabileye mensubiyeti nesep, çoğunluğa göre vela [soyundan birilerinin kabilenin azatlısı olması] yoluyla. Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1406/1986), 4/184; Muhammed Zâhid Kevserî, *Bulûgu'l-emânî fi sîreti'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî* (Kahire: Mektebetü'l-Hidaye, ts.), 4.

² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/184; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.) 1/321.

vefatına, yani 18 yaşına kadar kesintisiz sürdürmüştür. Vefatından sonra imamın fikhını Kûfe'de Züfer (ö. 158/775), Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve Ebû Hanife'nin diğer öğrencilerinden almaya devam etmiş, bir yandan da Kufe alimlerinden hadis ve dil dersleri almayı sürdürmüştür. Sonra Basra, Medine, Mekke ve Şam ile Irak'ın diğer şehirlerine giderek dönemin önde gelen alimlerinden fıkıh ve hadis ilimlerini tahsile devam etmiştir. Evzai (ö. 157/774), Malik (ö. 179/795), Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), gibi alimlerin fikhını bizzat kendilerinden almıştır. Mâlik'in Muvatta'ı şöhret bulunca Medine'ye tekrar gidip yanında 3 yıl kalarak ondan Muvatta'ı almış, bu süre zarfında Medine'nin diğer alimlerinden de ders alarak Medine alimlerinin fikhını yerinde öğrenmiştir.³

Medine'den sonra Kufe'ye dönmüş ve İslam dünyasının dört bir yanından gelenlere ders vermiştir. Böylece, Kufe'de Ebû Hanife'nin fikhının sonraki nesillere aktarımını Ebû Yusuf'tan sonra o sürdürmüştür. Sonra Bağdat'a geçerek aynı faaliyetlerine burada devam etmiştir. Devlet adamlarından ve makamlardan şiddetle uzak durmaya çalışmakla birlikte Ebû Yusuf'un tavsiyesiyle Hârûnürreşîd tarafından Rakka kadılığına atanmış, sonra halifenin bazı şüpheler üzerine bu görevden bir süreliğine azledilmiştir.⁴ Ancak halife yanıldığını anlamış ve Ebû Yusuf vefat edince onu başkadılığa getirmiştir. Şeybânî hayatının sonuna kadar bu görevde kalmıştır. 189/805 yılında Hârûnürreşîd'in refakatinde gittiği Rey'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.⁵

Kufe'de yirmi yaşından vefat edene kadar sürdürdüğü ilim öğretimi faaliyeti neticesinde birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlardan bazıları Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 204/819), Ebû Süleyman el-Cûzcânî (ö. 200/816), Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832), İsâ b. Ebân (ö. 221/836), İbn Semâa (ö. 233/848), İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Mâlikî fikhının tedvininde önemli yere sahip olan Esed b. Furât'tır (ö. 213/828).⁶

Şeybânî tedris yanında tedvinle oldukça çok meşgul olmuştur. İlimi kayda almaya imam Ebû Hanife'den ders aldığı yaşlarda başlayan Şeybânî vefatından sonra imamın Ebû Yusuf ve diğer Iraklı öğrencilerinin genel veya özel derslerinde aktardıklarını ekleyerek çok sayıda kitap kaleme almıştır. Bu ona hakkıyla 'mezhebin müdevvini' unvanını kazandırmıştır.⁷

³ Kevserî, *Bulûğu'l-emânî*, 6, 10.

⁴ Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe* (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Mearif en-Nizamiyye, 1321/1903), 2/147; Kevserî, *Bulûğu'l-emânî*, 6.

⁵ Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/39.

⁶ Taş, "Şeybânî", 39/38.

⁷ Muhammed Ebû Zehra, *el-İmam Ebû Hanîfe* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1412/1991), 182.

Şeybânî'nin tüm kitapları güvenilirlik açısından aynı değildir. En güvenilir/sağlam olanları mezhepte “*Zahiru'r-rivâye*” (*kuvvetli rivâyet*) adıyla bilinen/nitelenen altı kitaptır: (1) *el-Asl* adıyla bilinen *el-Mebsût*, (2) *el-Câmiu's-sağır*, (3) *el-Câmiu'l-kebir*, (4) *es-Siyeru's-sağır*, (5) *es-Siyeru'l-kebir*, (6) *Kitâbu'z-ziyâdât*'tır.⁸ Bunlara iki kitap daha eklenebilir: *er-Reddu alâ ehli'l-Medine* ve *Kitabu'l-âsâr*. Hanefî mezhebindeki eserlerinin yanında onun *Muvatta* rivâyeti de önemlidir. *Muvatta*'ı rivâyet ettiği kitabına Hanefî imamların İmam Mâlik'e muhalif görüşlerinin hadisten delillerini de eklemiştir. *Muvatta*'ı üç yıl gibi uzun bir sürede almış olması kendisinin rivâyetini diğer rivâyetlere üstün kılmıştır.⁹ *Muvatta*'ı sonraki asırlara nakleden yüzlerce râvînin rivâyeti zamanla terk edilirken günümüze kadar devam eden iki rivâyetten birinin imam Muhammed'in olması bunun göstergesidir.¹⁰

İmam Muhammed'in ilimde bu yüksek makama ulaşmasında üstün gayreti yanında üstün zekasının da etkisi vardır. Onunla uzun süre birlik-teliği ve uzun ilmi müzakereleri olan İmam Şâfiî onun hakkında “Muhammed b. Hasan'dan daha akıllı birini görmedim” demiştir.¹¹ Zehebi: Fıkıhta derya idi. Üstün zekâsı da darb-ı mesel olmuştur,¹² İbnü'l-İmâd ise: Dünyanın en zekilerindendi, demiştir.¹³

1.2. İlmi ve Temayüz Ettiği Hususlar

İmam Muhammed'in çağlar boyunca imam, müctehid ve rabbânî imam gibi lakaplarla anılması ilimlerdeki otoritesi ve üstün konumu hakkında bir fikir verebilir. Mezhepte ‘Rabbani imam’ ifadesiyle kendisi kastedilmektedir. Mezhebin imamı Ebû Hanife ve İmam Ebû Yusuf'tan sonra gelen imamı olması hasebiyle de “üçüncü imam” lakabını almıştır.¹⁴

⁸ Genel olarak “*es-Sağır*” (*küçük*) adını taşıyan kitapları Ebû Yusuf'tan kaydettikleri veya ona arz ettikleri “*el-Kebir*” (*büyük*) adını taşıyan kitapları Ebû Yusuf'tan almadığı veya ona arz etmediği, tamamen kendisinin telifi olan kitaplardır. Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî, *el-Bahrü'r-râ'ik* (Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-İslami, ts.), 1/351; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî, *Haşiyetü Reddi'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1413/1992), 1/70.

⁹ Kevserî, *Bulâğu'l-emânî*, 10, 11.

¹⁰ Diğer Yahya el-Leysi'dir. Heyet, *İ'lâü's-sünen*, thk. Muhammed Taki Osmani (Karaçi: İdaretu'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, ts), 2/204.

¹¹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Amman: Dâru'l-Cinân, 1408/1988), 7/434.

¹² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1985), 9/135.

¹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/322.

¹⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân* (Beirut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1406/1986), 5/121; Kevserî, *Bulâğu'l-emânî*, 4; Ahmed en-Nakib, *el-Mezhebu'l-Hanefî* (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1422/2001), 1/315.

Şeybânî herşeyden önce büyük bir fakih, hatta birçoklarının tercihi-
hine göre mutlak müctehiddir. Şeybânî'nin hayatına, ilim öğrenme ve
öğretme serüvenine bakıldığında onun diğer imamlardan ayıran önemli
hususlardan birinin diğer mezhep imamları ve müctehidlerle en çok gö-
rüşen, onlarla en çok öğrenme/öğretme, yani öğrenci/öğretmen ilişkisi
bulunan, dolayısıyla daha çok fikir ve ilim alış-veriş ve karşılıklı etkileşim
imkânı bulan bir Hanefî imamı olduğu söylenebilir. Onun İmam Mâlik ve
İmam Şâfiî ile aylar ve yıllar süren beraberliği vardır. Ahmed b. Hanbel'in
Ebû Yusuf'un derslerine katıldığı düşünülürse Bağdat'ta olduğu dönem-
de Şeybânî'yle de mutlaka bir diyalogunun olduğu tahmin edilebilir. Bu
durumda İmam Muhammed'in diğer üç mezhep imamıyla tam bir ilişkisi
sözkonusu olmaktadır. Ayrıca Süfyân-ı Sevrî, Süfyan b. Uyeyne ve Evzâî
gibi çok sayıda müctehidden ilim almış ve müzakere etmiştir. Tüm bun-
ların yanında en başta Hanefî mezhebi imamlarından mezhep imamı Ebû
Hanife, sonra Züfer ve Ebû Yusuf gibi Ebû Hanife'ye muhalif görüşleri bu-
lunan mezhep içi imamlardan da en fazla ders alan alimlerdenidir. İşte
tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Şeybânî'nin Hanefî mezhebi
imamları arasında hocaları en çok ve çeşitli olan imam olduğu rahatlıkla
söylenebilir. Bu da onun bakış açısında ve içtihad metodunda mutlaka
etki etmiş olmalıdır. Belki de, diğer iki Hanefî imamdan ayrıldığı nokta-
lardaki ihtilafının sebeplerinden birisi budur.

Şeybânî hadiste de önemli bir konuma sahiptir. Her ne kadar esas alanı
fıkıh olup daha çok onunla iştigali sebebiyle hadisçiliği muhaddisler kadar
olmasa ve rivayetçiliği onlardan bazıları tarafından tenkit edilse de o aynı
zamanda bir muhaddistir ve hadiste önemli yeri vardır. Kufe ve dışında
ilim okuduğu alimlerin çoğunun hadisçi veya ehl-i hadis fakihî olması,
el-Asar (rivâyetler) gibi hadis kitaplarının bulunması, Muvatta'ın yüzlerce
rivâyeti terk edilirken onun günümüze kadar taşınması ve diğer birçok
kitabında kendi senediyle çok sayıda hadis zikretmesi, birçok büyük mu-
haddisin de onu tezkiye sözleri bunu ispat için fazlasıyla yeterlidir.¹⁵

Şeybânî islami ilimlerde özellikle içtihadta büyük öneme sahip olan
Arapça'nın muhtelif alanlarında da otoritedir. İlme ilk başladığından itibaren
nahiv, edebiyat ve şiir gibi farklı alanlarda çok iştigal ettiğini, bu yolda çok
para harcadığını söyleyen Şeybânî,¹⁶ Taşköprüzade'nin ifadesine göre büt-
ün alimlerce dilde hüccettir. Şâfiî: Ondan daha fasihini görmedim, demiş,¹⁷
Cessâs, *el-Camiu'l-kebir*'ini büyük dilbilimci Ebû Ali Farisi'ye okuduğunda

¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, 5/122; Mehmet Özşenel, "Şeybânî-Hadisteki Yeri", *Tür-
kiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/42-43.

¹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/434.

¹⁷ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/184, Kerderî, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam*, 2/156.

onun, müellifin dilbilgisine ve üslubuna hayran kaldığını söylemiştir.¹⁸ Büyük dil alimlerinden Ferra'nın teyzesinin oğlu olmasının da Şeybânî'nin dile özel ilgi göstermesine sebep olmuş olması mümkündür.¹⁹

1.3. Fıkıh Düşüncesi, Mezhepteki Yeri, Mezhebe Katkısı ve Mezhebin Diğer İmamlarıyla İhtilaf Nedenleri

Şeybânî'de fıkıh düşüncesinin ve içtihad yönteminin oluşmasında Ebû Hanife'nin önemli bir rolü olmuş ve döneminin çok çeşitli otorite alimleriyle yakın diyaloguna rağmen ömrünün sonuna kadar bu çizgide kalmayı tercih etmiştir. Şöhretini duyanlar ondan hadis ve fıkıh dersleri almaya başlamış, ilmî birikimi ve anlatım gücüyle dikkatleri üzerine çekmiş, hatta Bağdatlılar tarafından Ebû Yûsuf'a tercih edilmiş ve onun vefatının ardından ehl-i re'yin lideri konumuna yükselmiştir. Bununla birlikte farklı alanlardan büyük alimlerden ilim almış olması, hadis ve dildeki önemli noktada oluşu onu güçlü bir fakih kılmıştır. O yüzden Ebû Yûsuf gibi Şeybânî'nin de içtihadındaki derecesi hakkında farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte onun mutlak müctehid seviyesinde olduğu görüşü daha kuvvetli kabul edilmektedir.²⁰ Şeybânî'nin Hanefi mezhebine katkıları şu şekilde özetlenebilir:

1. Mezhep imamı Ebû Hanife ile aralarında kendisinin de bulunduğu öğrenci ve arkadaşlarının fıkhi görüşlerini tedvini. Öyle ki haklı olarak mezhebin müdevvini unvanını almıştır. Mezhepte onun kitapları esastır.
2. Hadisteki konumu sayesinde mezhebi hadis yönünden de güçlendirmiş ve birçok meselesini temellendirmiştir.
3. Bundan dolayı da mezhebe ehl-i re'y diye mesafeli duran birçok muhaddisin mezhebe yönelmesine, böylece onların da mezhebe hadis alanında katkıda bulunmalarına vesile olmuştur.
4. Muhaddislerle, Medine'li alimlerle ve diğer alimlerle olan yakın teması mezhepler arası iletişime, dolayısıyla tarafların birbirlerini daha iyi anlayıp tanımalarına yol açmıştır.
5. Bir süre yargıda kadı olarak görev yapması yargı alanında daha önceki teorik görüşlerini pratikte görme ve test etme imkanı sağlamış, bu da zorunlu olarak görüşlerinin olgunlaşmasına katkıda bulunmuştur.
6. Mezhepte çok sayıda fûru meseleyi ele alıp incelemiştir. Öyle ki Müzeni (ö. 264/878) onu Hanefi imamları arasında "çok sayıda fûrû ele alan fakih" olarak nitelemiştir.²¹

¹⁸ Kevserî, *Bulûgu'l-emânî*, 63.

¹⁹ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/185.

²⁰ Taş, "Şeybânî", 39/38, 39.

²¹ Savaş Kocabaş, *el-Mesâilu'l-letî ihtelefe fihâ eimmetü'l-Hanefiyyeti's-selâse* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-

Şeybânî'nin içtihat yöntemi ve meselelere bakışı büyük oranda Ebû Hanife ve Ebu Yusuf ile aynı olduğundan çoğu konularda zaten onlarla aynı düşünülmektedir. Fakat hem fıkıhta belli olgunluğa ve müstakil düşünceye ermesi, hem de çok sayıda fakih ve muhaddisle yaptığı diyalog ve ilmi müzakereleri doğal olarak bazı meselelere bakış açısında değişikliklere yol açmış olmalıdır. Onun içtihatlarında diğer iki imamdan ayrılma nedenlerinin net şekilde ortaya konulması daha uzun araştırmalara ihtiyaç duyan bir husustur. Ancak biz tespit edebildiğimiz bazı hususları burada şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Aynı içtihad kural ve yöntemlerini uygulamadaki farklılık.
2. Nasları anlama ve yorumlamadaki farklılık.
3. Farklı hadisler arasında tercihte ihtilaf.
4. Akli delilleri uygulamadaki farklılık (farklı kıyasları tercih, kıyas-istihsan arasında tercih farklılığı vb).
5. Meselelerin mahiyetini tespitinde ihtilaf.

2. İbadet Konularında İmam Muhammed'in Diğer İki İmamdan Farklı Görüşleri

Daha önce ifade edildiği gibi mezhep imamı Ebû Hanife gibi Ebû Yusuf ve Şeybânî de birçoklarınınca mutlak müctehid seviyesinde kabul edilmektedir. Nitekim Ebû Yusuf gibi Şeybânî de hocası Ebû Hanife'ye muhalefet etmiş, ondan farklı görüşler ortaya koymuş ve her ikisinin muhalefeti Hanefî fukahasına itibara alınmış ve bazen diğerlerine tercih edilmiştir. Bu ise -Ebû Hanife mezhep kurucusu ve diğerlerinin hocası sıfatıyla bir adım ileride olsa da- bu üç imamın genel konum itibarıyla birbirleriyle yakın olmalarını gerektirir.

Bu bölümde ibadet alanında, yani namaz, zekat, oruç ve hac konularında Şeybânî'nin Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'tan ayrıldığı görüşler ele alınacaktır. Meselelerde *el-Muhtâr* metni esas alınacak, bunlardan ayrıntılı olarak incelenmeye elverişli olanlar bu şekilde ele alınırken diğerleri dipnotta maddeler halinde zikredilecektir.²²

Her bir konuda meselenin ittifak noktaları belirtilerek genel çerçeve çizilecek, ardından ihtilaf mahalli zikredilecektir. Daha sonra Şeybânî'nin diğerlerinden veya onların Şeybânî'den etkilenmiş olma ihtimaline ışık

İlmiyye, 1426/2005), 83

²² Bilindiği gibi Mevsilî *el-Muhtâr* kitabında imam Ebû Hanife'nin görüşlerini zikretmiş, diğer Hanefî imamların muhalefet ettiği noktalara isimlerinin kısaltılmış halini parantez içinde zikrederek işaret etmiştir. Araştırmamız esnasında *el-Muhtâr* ile *el-İhtiyâr*'ın muhtelif baskıları arasında bu harflerde farklılıkların bulunduğunu gördük. Böylesi durumlarda müellifin *el-İhtiyâr*'da ihtilafa ve delillerine değinmiş olup olmamasını esas alıp sadece değindiklerini ihtilafı kabul ettik.

tutabileceği için diğer üç mezhebin, bazen de sahabe, tabiîn ile diğer fukahanın görüşlerine yer verilecektir. Sonra ihtilaf nedeni ortaya konulacak, delillere kısaca işaret edilecektir. Bu şekilde ele alınacak on konu daha sonra, Hanefiler arasında ihtilaf nedenlerine ve görüşlerinin diğer mezheplerle yakınlık veya uzaklığına kısmen ışık tutması için iki ayrı tabloda topluca verilecektir. Nihayet bunlara dair genel kanaat ve varılan sonuçlar çalışmanın sonuç ve değerlendirme bölümünde zikredilecektir.

Burada dikkat çeken bir husus üç Hanefi imamı arasındaki ihtilafın sanıldığından daha az olduğudur. Yüzlerce ittifaklı konunun yer aldığı *el-Muhtâr* gibi bir metinde İmam Muhammed'in ihtilafının sadece on altı olması bunun açık göstergesidir. İhtilafın çok olduğu yönündeki yanılığın fıkıh kitaplarında zikredilen muhalif görüşlerin kuvvet derecesinin göz önünde bulundurulmayıp “an” ve “ruviye” gibi zayıf şüphelerle nakledilen ihtilafın kesin sanılmasından kaynaklanmaktadır. Oysa Zahiru’r-rivaye karşısında bunların çok önemi yoktur. Nitekim çalışmada ihtilafı konular tespit edilirken bu göz önünde bulundurulacaktır.²³

²³ *el-Muhtâr*'ın farklı baskılarına, *el-İhtiyâr*'da meselenin zayıf ya da kuvvetli sigayla zikredilmesine göre tarafımızdan yapılan araştırmada Şeybânî'nin şu altı konuda daha diğer iki imamdan ayrıldığı tespit edilmiştir.

1. Muktedi secde âyetini okuduğunda Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'a göre ne onun ne imamın tilavet secdesi yükümlülüğü yok iken, Muhammed'e göre her ikisi tilavet secdesi yapmakla yükümlüdür. Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-Muhtâr li'l-Fetva*, thk. Said Bektaş (Beirut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye - Dâru's-Sirac, 1436/2015), 132; Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr* (Kahire: Matbaatu'l-Halebi, 1356/1937), 1/75.

2. Hayvanların zekatında belli sayı aralıklarında belli miktarda zekat sözkonusudur. Mesela 40 koyunda 1 koyun, 120 koyunda 2 koyun zekat farz olur. Bunların arasındaki sayılara ise afv denir. Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'a göre ara sayılara zekat taalluk etmezken, Muhammed'e göre miktarınca zekat taalluk eder. Dolayısıyla telef olduğunda da imam Muhammed'e göre ara rakamlar hesaba katılırken diğer iki imama göre hesaba katılmaz. Örneğin, seksen koyunu varken bunun kırkı telef olan bir kimse; iki imama göre bir koyun, Muhammed'e göre yarım koyun zekat vermekle yükümlüdür. Çünkü iki imama göre 120 olmadıkça bir koyun farz olduğundan kırkın üzerine vücup taalluk etmez, dolayısıyla telef olunca tamamı telef olmuş olur. Ama Muhammed'e göre vücup seksen koyuna taalluk ettiğinden kırkı telef olunca farz olanın yarısı telef olmuş olup kalan yarısında koyun farz olur ki o da yarım koyundur. Mevsilî, *el-Muhtâr*, 148.-

3. Hanefi imamlarına göre zekatın vücup şartlarından biri akıl ve büluğdur. Dolayısıyla çocuğa ve akıl hastasına zekat düşmez. Fıtır sadakasında iki imam bu iki şartı koşmayıp çocuk ve akıl hastası adına da fıtır sadakasının verilmesi gerektiğini söylerken, imam Muhammed zekata kıyasla bunlara fıtır sadakasının da vacip olmadığını söylemiştir. Bkz. Mevsilî, *el-Muhtâr*, 165; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/124.

4. Üç imama göre kendi çabasıyla kusmak orucu bozar. İki imama göre bunun şartı ağız dolusu olmasıdır. İmam Muhammed ise bunu şart koşmamış, daha azının da orucu bozacağını söylemiştir. Mevsilî, *el-Muhtâr*, s.169; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/132; Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/335.

5. Temettü hacca için ihrama giren kimse umre yapıp ihramdan çıktıktan sonra ihram bölgesi dışına çıkması hâlinde yanında hedy kurbanını götürmemişse üç imama göre temettü hacca bozulur. Ancak yanında hedy kurbanı götürmüşse ihram bölgesi dışına çıkması iki imama

2.1. Kan Kusmada Abdesti Bozan Miktar

Hanefilerde kasten kusmak genel olarak abdesti bozar. Ancak kusmuşun ne kadar olması hâlinde abdesti bozacağı hususunda bazı ayrıntılar vardır. Mideden gelen normal kusmuk ancak ağız dolusu olduğunda abdesti bozar. Kusulanın kan olması hâlinde ise bunun baştan veya mideden gelmesine göre hüküm değişir. Baştan gelelinin azı da çoğu da abdesti bozar; çünkü bu bedenden çıkan kan hükümdedir.²⁴

Bu hususlarda üç Hanefî imamı Ebû Hanife, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed hemfikirdir. Ancak kusulanın mideden gelen kan olması hâlinde ne kadar olması hâlinde abdesti bozacağı hususunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Muhammed normal kusmuk gibi ağız dolusunun bozacağını söylerken, iki Hanefî imamı az miktarın da abdesti bozmayacağını söylemiştir.²⁵

Mâlikî ve Şâfiîler'de deriden çıkan kan, irin vb. de, kusmak da abdesti bozmadığından bu ayrıntılardaki görüşleri açıktır; hiçbir abdesti bozmayacaktır. Hanbelîler'de ise hem deriden çıkan kan, hem de kusmak abdesti bozar. Hanbelîler'in hem kan hem kusmuk için koydukları ölçü 'bakanın çok bulacağı' miktardır.²⁶ Dolayısıyla onlar da Hanefî imamlar arasındaki bu ihtilafın uzağındadırlar.

İmam Muhammed ile diğer iki imam arasındaki ihtilaf sebebi kıyasların çelişmesidir. Zira 'kusulan kan'ın boğazdan gelmesi sebebiyle "normal kusmuşa" kıyas edilmesi durumunda ancak ağız dolusu olması hâlinde abdesti bozması gerekirken, kan olduğu göz önünde tutulup "bedenden kan çıkması"na kıyas edildiğinde az da olsa bozması gerekir. İmam Muhammed ilkini iki Hanefî imamı ise ikincisini tercih etmiştir.

göre temettü haccını bozmazken, imam Muhammed'e göre bozar. Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/159; Merginânî, *el-Hidâye*, 3/15.

6. İki veya bir elinin tüm tırnaklarını bir defada kesen ihramlının üç Hanefî imamına göre bir koyun kurban etmesi gerekir. Ancak tüm tırnaklarını ara vererek parça parça kesmesi hâlinde imam Muhammed'e göre aynı şekilde bir koyun kesmesi gerekirken, iki Hanefî imamına göre her bir tırnak için oruç fidiye miktarı sadaka verir. Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/163; Merginânî, *el-Hidâye*, 3/39; Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbî, *el-İmâye* (Bulak: y.y., 1316/1899), 3/39.

²⁴ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/75; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'îk*, 1/36.

²⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/75; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'îk*, 1/36.

²⁶ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *ez-Zahîre (fi'l-fıkħ)* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1415/1994), 1/236; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürrî en-Nevevî, *el-Mecmû' şerħu'l-Mühhezzeb* (Cidde: Mektebetu'l-İrşad, ts.), 2/6; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, *el-Muğnî* (Kahire: el-Mektebetu'l-Kahire, 1388/1968), 1/120.

2.2. Erkek ve Kadının Birbirine Çıplak Halde Sımsıkı Sarılmasının Abdesti Bozması

Üç Hanefî imama göre erkeğin kadına dokunması, şehvetli olsun veya olmasın, hiçbir şekilde abdesti bozmaz. Aynı şekilde -hakkında icma olduğu üzere- ön ve arka organlardan çıkan herşeyden dolayı abdest bozulur.

Ancak erkekle kadının çıplak halde birbirine sımsıkı sarılıp erkeğin cinsel organının uyarılıp organdan bir şeyin gelmemesi durumunda²⁷ abdestin bozulacağı hususunda farklı görüşleri vardır. Ebû Hanife ile Ebû Yusuf abdestin bozulacağını söylerken, Şeybânî bozulmayacağını söylemiştir.²⁸

Diğer üç mezhebe gelince; kadına şehvetli veya şehvetsiz herhangi bir şekilde dokunmanın abdesti bozacağı görüşündeki Şâfiîler'e göre bu durumda abdestin bozulacağı açıktır. Aynı şekilde dokunmayla abdestin bozulması için şehveti şart koşan Mâlikîler ile Hanbelîler'e göre aşırı şehvet bulunacağından burada da abdest elbette bozulacaktır.²⁹

Hanefî imamlar arasındaki ihtilaf nedeni kıyas ile ihtiyatın çakışmasıdır. Zira kıyas abdestin bozulmamasını gerektirmektedir. Çünkü iki organdan bir şey çıkmış değildir ve kadına dokunmak da Hanefî imamlara göre abdesti bozan sebeplerden değildir. Ayrıca abdestli olduğu kesin, bozulmuş olması vehmi bir durumdur. Vehmi durum da kesin olan abdestlik halini ortadan kaldıramaz. İmam Muhammed bu görüşü tercih etmiştir. Fakat bu pozisyon genelde en azından mezinin gelmesine sebep olacak bir durumdur. Mezinin bir süre sonra gelip farkına varılamaması ve görülememesi mümkündür. Dolayısıyla ihtiyat, böyle bir sonuç ihtimali sebebiyle, sonucun ne olacağına aldırmaz etmeden, sebebi kesin sonuç gibi kabul edip her halükarda abdestin bozulduğunu söylemeyi gerektirmektedir. Ebû Hanife ile Ebû Yusuf da bunu tercih etmişlerdir.³⁰

2.3. Hayızlı Kadınla İlişkinin Sınırı

Yüce Allah adetli kadın hakkında "Ay halinde olan kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın."³¹ buyurmuştur. Yaklaşmaktan

²⁷ Zahirurrivaye'de yer almasa da Hanefî fakihlerin çoğuna göre abdestin bozulması için organın kadına dokunması şarttır.

²⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Ebu'l-vefa el-Efğani (Karaçi: İdaretu'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, ts.), 1/48; Ebû Muhammed Fahrüddin Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfi el-Bârî ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-ḥakâ'ik* (Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye el-Kübra, 1313/1896), 1/12.

²⁹ Karâfi, *ez-Zaḥîre*, 1/225 vd.; Ebû Hüseyin Yahya b. Ebû'l-Hayr el-Umrânî, *el-Beyân fi mezhebi'l-İmami's-Şâfiî* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1420/2000), 1/179 vd.; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 1/186 vd.

³⁰ Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'iu's-şanâ'ii fi tertibi's-şerâ'ii* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1986), 1/146; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/68.

³¹ Bakara 2/222.

kasıt yeme içme ve birlikte yaşama olmayıp cinsel yaklaşmadır. Bu dönemde onunla tam cinsel ilişkiye girmek büyük günahlardan olup keffareti yoktur, tevbe ve istiğfar gerekir. Ancak onu öpmeye ve dokunmaya herhangi bir sakınca yoktur. Bunlar Hanefî imamlarının ittifak ettikleri hususlardır.³²

Fakat yaklaşmamanın sınırı hakkında aralarında ihtilaf vardır. Ebû Hanife ve Ebû Yusuf göbekte diz kapağı arasına yaklaşmayı yasak görürken Şeybânî kadının bedeninden sadece cinsel organını yasak, diğer taraflarını helal kapsamında değerlendirmiştir.³³ Mâlikîler ve Şâfiîler iki imamla aynı görüşü paylaşırken, Hanbelîler Şeybânî ile aynı görüştedirler.³⁴

İhtilafın birden çok nedeni vardır. Bunlardan biri ayetteki uzak durmaktan neyin kastedildiğidir. Zira Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'a göre âyette kadından uzak durulması şeklindeki umum ifade esasen ona cinsel duygularla hiçbir şekilde yaklaşmamayı/dokunmamayı gerektirmektedir. Fakat bel ile diz kapağı arasını bundan istisna eden hadisler bu umumu tahsis etmiştir. Dolayısıyla tahsis bununla sınırlandırılmalı, mümkün oranda daha fazla genişletilmemelidir. Şeybânî ise ayetteki hayız ve eziyet kelimelerinden hareketle ve cinsel ilişkinin sadece organla ilişkili olduğunu söyleyerek, umum ifadesiyle hususi anlamın kastedildiğini söylemiş, dolayısıyla 'uzak durma' emrini sadece organla sınırlandırmıştır.

İkinci sebep konuyla ilgili farklı hadislerin bulunmasıdır. Zira hem Peygamber'in eşlerine yaklaşırken göbekte diz kapakları arasını peştemalle kapatmalarını emrettiğine dair hadisler, hem de kadınlara nikah/cima dışında herşeyin helal olduğunu ifade eden hadisler vardır. Sahabeler arasında da benzer bir ihtilaf bulunmakta olup bu da imamlar arasındaki ihtilafın bir başka nedenidir.

Üçüncü sebep ise kıyas ile istihsanın çelişmesidir. Kıyas kadına sadece bizzat cinsel yaklaşımı yasaklamayı gerektirirken, ihtiyat o mahalle yaklaşmanın da yasak olmasını gerektirmektedir; zira bunun cimayla sonuçlanması gayet mümkündür. İhtiyat yaklaşmanın yasaklanmasını gerektirmektedir.³⁵ Tüm bunlarda Ebû Hanife ve Ebû Yusuf ihtiyatı ve o yöndeki nasları tercih ederken, Şeybânî kıyası ve o yöndeki nasları tercih etmiştir.

³² Serahsî, *el-Mebsût*, 10/159; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 5/119.

³³ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/159; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 5/119.

³⁴ İbn Abdülber, *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emşâr ve 'ulemâ'i'l-ağtâr fimâ te'zâmennehü'l-Muvaftâ min me'âni'r-re'y ve'l-âşâr* (Halep: Dâru'l-Va'y, 1414/1993), 1/178; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1415/1994), 1/462; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/203.

³⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/159; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 5/119; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr* (Beirut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/166; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 1/178; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 1/462; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/203; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, thk. Ahmed Şakir (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1399/1979), 3/36 vd.

2.4. İkiz Bebek Doğumunda Nifas Başlangıcı

Nifas; doğumdan sonra kadının döl yatağından gelen kana denilmekte olup hayız hakkındaki namaz kılma, oruç tutma ve cinsel ilişkinin haram olması gibi hükümler burada da geçerlidir.³⁶

Hanefî imamlara göre kadın birinci bebeğin doğumunun üzerinden en az altı ay geçtikten sonra başka bir çocuk doğduğunda her biri ayrı doğum sayılır ve her birinde gelen kan hayız kabul edilir. Ancak altı ay geçmeden doğduğunda ikiz bebek doğurmuş olur ve bunların sadece birinden gelen kan nifas kanı, diğeri istihaze kanı sayılır. İşte ilk bebekten sonra mı yoksa ikinciden sonra mı görülen kanın nifas kanı sayılacağı İmam Muhammed ile diğeri iki imam arasında ihtilafı bir konudur.³⁷

Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'a göre nifas ilk doğumda görülen kanla birlikte başlarken, Muhammed'e göre ikinci doğumda görülen kanla birlikte başlar. Hanefîler'den Züfer de İmam Muhammed'le aynı görüştedir.³⁸

Şâfîiler'de iki görüş [vecih] bulunmakta olup biri iki imamın, diğeri imam Muhammed'inki gibidir. Mâlikîler'deki meşhur görüş ve Hanbelîler'deki iki rivâyetten en kuvvetlisi iki imamın görüşü gibidir.³⁹

İmam Muhammed ile diğeri iki imam arasındaki ihtilaf sebeplerinden biri durumu tespit hakkındaki görüş ayrılığıdır. Zira mesele birinci doğumdan sonra rahmin açılıp açılmamasına bağlıdır; açılmamışsa gelen kan nifas sayılmayacaktır. İşte iki imam birinci doğumdan sonra rahmin açıldığını düşündüğünden nifası buradan başlatırken, İmam Muhammed açılmadığını düşündüğünden ikinci doğumdan sonra başlatmıştır.

Diğeri sebep kıyasların çelişmesidir. İlk doğumu ikiz olmayan bebeğe kıyas eden iki imam nifası ardından başlatırken, tek bebeğin doğumunda bebeğin yarısının çıkmasına kıyas eden İmam Muhammed ikinci doğum sonrasında başlatmıştır. İmam Muhammed ayrıca nifası iddete kıyas etmiştir; zira iddeti doğumla sona erecek kadının ikiz doğurma durumunda iddeti ikinci doğumdan sonra biter.⁴⁰

³⁶ Havî Mehmet Günay, "Nifas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/79.

³⁷ Şeybânî, *el-Aşl*, 1/390; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 1/189.

³⁸ Şeybânî, *el-Aşl*, 1/390; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 1/189.

³⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hattâb er-Ruaynî, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtaşarı Halîl* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1413/1992; 1/375; Nevevî, *el-Mecmû*, 1/526; Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf 'alâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel* (Beyrût: Dâru İhyâu't-Turâs el-Arabî, ts.) 1/376.

⁴⁰ Şeybânî, *el-Aşl*, 1/390; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 1/65; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 1/189; Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl*, 1/375; Nevevî, *el-Mecmû*, 1/526; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/362; Merdâvî, *el-İnsâf*, 1/376.

2.5. Eti Yenen Hayvanların Bevlinin Hükümü

Etinin yenmesi haram olan hayvanların bevl ve dışkısı ile etinin yenmesi helal olan hayvanların dışkısının necis olduğu hususunda üç Hanefî imamı hemfikirdir.⁴¹ Ancak eti yenmesi helal olan dört ayaklı hayvanların bevl hakkında görüş ayrılığı vardır. İki imama göre bu hafif necistir.⁴² İmam Muhammed ise temiz olduğunu söylemiştir ki bu aynı zamanda İmam Züfer'in de görüşüdür.⁴³

Şâfiîlere göre bu necistir. Dolayısıyla görüşleri mutlak necislik bakımından iki imama daha yakındır. Mâlikîler ve Hanbelîler ise İmam Muhammed ile aynı görüştedirler.⁴⁴

İhtilaf sebeplerinden biri bevl necis olduğuna dair mutlak hadisler ile zahirinden eti yenen hayvanlarınkinin bundan istisna olduğu anlaşılan hadislerden hangisinin tercih edileceğidir. Diğer sebep bu bevl türünün "tiksinilen" ve "iğrenç" olup olmadığı hususudur. İğrenç olduğu görüşünde olan iki imam bunu "[Nebi] onlara pis şeyleri haram kılar"⁴⁵ âyeti kapsamında kabul etmiştir. Diğer sebepten kıyaslar arasındaki tercihtir. İki imam eti yenen hayvanların dışkısı ile eti yenmeyen hayvanların bevillerine kıyas ederken, İmam Muhammed eti yenen hayvanların bağırsaklarına kıyas etmiştir, zira onun eti gibi bağırsağı da temizdir.⁴⁶

2.6. Eti Yenmeyen Kuşların Dışkısının Hükümü

Eti yenmeyen kuşların dışkısı her üç Hanefî imamına göre necistir. Fakat necasetin derecesi hakkında İmam Muhammed ile diğer iki İmamın görüşleri farklıdır. Çeşitli rivâyetlerden en sahih olanına göre iki İmam bunun necasetinin hafif (muhafeffe), İmam Muhammed ise ağır (ğaliz, muğallaza) olduğu görüşündedir.⁴⁷

⁴¹ Ebû Hanife'ye göre etinin yenmesi helal olan ve olmayan hayvanların dışkıları ağır (muğallaza), Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e göre hafif (muhafeffe) necistir. Etinin yenmesi helal olmayan hayvanların bevl ise her üçüne göre ağır necistir. Râdiyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire* (Kahire: el-Matbaatu'l-Hayriyye, 1322/1904), 1/39; Heyet, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye el-Kuveytiyye* (Kuveyt: Dâru's-Selâsil - Kahire: Dâru's-Safve: Vezâretü'l-Evkâf el-Kuveytiyye), 13/66.

⁴² Galiz necâset eğer katı ise 1 dirhemden (yaklaşık 3 gram), sıvı ise el ayasını (avuç içini) kaplayacak miktardan fazlası vücutta, elbise veya namaz kılınacak yerde bulunursa namaza engel teşkil eder. Hafif necâset ise bulaştığı organın veya elbisenin dörtte birine yayılmışsa namaza engeldir. Salim Öğüt, "Taharet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/384.

⁴³ Serahsî, *el-Mebsû't*, 1/54; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î'*, 1/123.

⁴⁴ Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1414/1994), 1/5; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/549; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/732.

⁴⁵ A'râf 7/157.

⁴⁶ Serahsî, *el-Mebsû't*, 1/54; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î'*, 1/123; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, 1/93; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/101, 102; Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/5; Karâfî, *ez-Zahîre*, 1/186; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/549; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/732.

⁴⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Camiu's-sağîr (en-Nafiu'l-kebir* şerhiyle bir-

Diğer üç mezhep bunun necis olduğu görüşündedir. Bu mezheplerde de necaset hafif ve ağır olmak üzere iki kısma ayrılmış olsa da bu taksim Hanefiler'inkinden tamamen farklı yönden olduğundan,⁴⁸ burada, görüşlerinin herhangi bir hanefi imamıyla kesişmesi sözkonusu değildir.⁴⁹

İmam Muhammed ile diğer iki imam arasındaki ihtilaf sebebi istihsanın nassın umumu ve kıyasla çatışmasıdır. Zira iğrenç ve tiksinti verici olması “[Nebi] onlara necisleri haram kılar”⁵⁰ âyeti kapsamında yer almasını gerektirir. Hakkında herhangi bir ihtilaf veya naslarda bir çelişki bulunmadığına göre necaseti ağır olmalıdır. İmam Muhammed bunu tercih etmiştir. Bu kıyastır. Ancak yerleşim yerlerinde insanların tepelerinden pislemeleri yaygın bir durum olduğundan Ebû Hanife ile Ebû Yusuf necasetinin hafif olduğunu tercih etmişlerdir. Bu ise zaruret sebebiyle istihsandır.

2.7. Necasetleri Su Dışındaki Sıvı Maddelerle Gidermek

Necaseti giderme özelliği bulunmayan yağ ve süt gibi sıvı maddeler ile bevl gibi necis sıvıların necaseti gidermede kullanılamayacağına, ayrıca kar gibi eridiğinde su olan katı maddelerin de bu halleriyle necaseti gideremeyeceklerinde üç Hanefi imamı hemfikirdirler. Ayrıca hükmi necasetin, yani hadesten taharetin su dışındaki herhangi bir sıvıyla yapılamayacağına da üç imam ittifak etmiştir.⁵¹

Fakat maddi necasetin temizleme özelliği bulunan sıvılarla giderilmesi hususunda İmam Muhammed ile diğer iki Hanefi imamı arasında görüş ayrılığı vardır. İki imam beden ve elbisedeki necasetin, bunu giderebilen ve sıkıldığında akan sirke ve gül suyu gibi sıvı maddelerle temizliğinin caiz olduğunu, İmam Muhammed ise caiz olmadığını söylemiştir.⁵²

Diğer mezheplerin her üçü İmam Muhammed'le aynı görüştedir. İki

likte) (Beirut: Alemlü'l-Kütüb, 1986), 80; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/57; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 1/208.

⁴⁸ Mâlikîler'e göre ovalamakla da geçebilen necis hafif necis, diğerleri ağır necistir. Şâfilîler'e ve Hanbelîler'e göre domuz ve köpeğin necaseti ağır olup ancak bir defa toprak altı defa suyla temizlemekle geçer. Diğerleri ise hafif necis olup normal yıkamayla geçer. Görüldüğü gibi Hanefiler ile diğerlerinin taksimi tamamen başka yönlerdendir. Çünkü Hanefiler'deki taksim muaf tutulacak miktar, diğerlerinki ise neyle temizlenebilirlik açısından dandır.

⁴⁹ Konu hakkında bkz. Karâfi, *ez-Zahîre*, 1/185; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/550; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *el-Kâfi fî fîkhi'l-İmâmî'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/185.

⁵⁰ A'râf 7/157.

⁵¹ Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1400/1980), 1/709, 710; İbn Âbidîn, *Haşiyetu Reddî'l-muhtâr*, 1/309.

⁵² Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î'*, 1/125; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 1/192.

imamın görüşü İmam Ahmed b. Hanbel'den gelen ve İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) tercih ettiği bir rivâyet olup ilim erbabından İbn Ebî Leyla (ö. 148/765) ve Ebû Bekir Esamm (ö. 200/816) da aynı görüştedir.⁵³

Buradaki ihtilaf sebeplerinden biri temizlik aracı olarak suyun zikredildiği âyet ve hadislerde mefhum-i muhalifin olup olmadığı, yani bu naslarda suyun yegane temizlik maddesi manasında mı yoksa en yaygın ve etkili temizleme aracı olduğu için mi zikredildiği hususudur. İmam Muhammed naslardaki suyun yegane temizlik maddesi olduğunu beyan maksadı taşıdığını söylerken, iki imam en yaygın temizlik maddesi olduğundan dolayı zikredildiğini, suyun dışındaki maddeleri temizleyici olmaktan çıkarma maksadını taşımadığını tercih etmiş, bunu su dışındaki maddelerin de necaseti temizleme özelliğinin bulunduğu şekilde anlaşılabilir hadisleyle⁵⁴ desteklemiştir.⁵⁵

2.8. Necaseti Silerek ve Ovalayarak Temizlemek

Su dışında temizlik araçlarından biri olarak kurumuş meninin çitilemeyle izale olacağı, mest ve ayakkabı gibi sert ve düz zemindeki sıvı necasetin ancak yıkamayla temizleneceği, ayrıca cam ve ayna gibi tamamen pürüzsüz zeminlerin silmeyle temizleneceği hususunda üç Hanefi imamı arasında görüş birliği vardır.⁵⁶

Fakat mest ve ayakkabı gibi (deri) yüzeylerdeki kuru ve katı necasetin silme veya ovalamakla temizlenip temizlenemeyeceği hususu İmam Muhammed ile diğer iki imam arasında ihtilafıdır. Diğerleri temizlenebileceğini söyleyip bunu necaseti temizleme yolları arasında sayarken İmam Muhammed aksi yönde görüş belirtmiştir.⁵⁷

Diğer üç mezhep İmam Muhammed ile aynı görüştedir. Bununla birlikte bu mezheplerde diğer iki imamın görüşüne yakın kabul edilebilecek bazı rivâyet ve kaviller mevcuttur.⁵⁸

Aralarındaki ihtilaf sebeplerinden biri önceki meseledeki gibi temi-

⁵³ Karâfi, *ez-Zaḥîre*, 1/168; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/95; İbn Kudâme, *el-Muḡnî*, 1/8; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdihalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî, *el-Fetâva'l-kübrâ* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 21/475.

⁵⁴ Bkz. Kocabaş, *el-Mesâil*, 28-233.

⁵⁵ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î'*, 1/125; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ḳadîr*, 1/192; Aynî, *el-Binâye*, 1/709, 710; İbn Âbidîn, *Haşiyetu Reddî'l-muhtâr*, 1/309; Karâfi, *ez-Zaḥîre*, 1/168; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/95; İbn Kudâme, *el-Muḡnî*, 1/8; İbn Teymiyye, *el-Fetâva*, 21/475.

⁵⁶ Şeybânî, *el-Câmi'u's-şagîr*, 80; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î'*, 1/126; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ḳadîr*, 1/195.

⁵⁷ Şeybânî, *el-Câmi'u's-şagîr*, 80; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î'*, 1/126; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ḳadîr*, 1/195.

⁵⁸ Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl*, 1/153; Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakîn* (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, ts.), 1/280; Merdâvî, *el-İnşâf*, 1/323.

zlik aracı olarak suyun zikredildiği naslardan su dışında hiçbir temizlik aracının bulunmadığı anlamının anlaşılıp anlaşılmayacağı hususundaki farklı bakıştır. Diğer zahirinden silme ve ovalamanın temizleyici olduğu anlaşılabilir hadislere kıyas ve temizlikteki genel kurullarla çelişmesidir. Bir diğer sebep ise iki imamın meseleyi çokça karşılaşılan umum-i belva kapsamında görüp kolaylaştırma ilkesini işletilmeye gerek olmasıdır.⁵⁹

2.9. Namaz Kılacak Kimsenin Sadece Necis Kıyafetinin Bulunması

Namazda avret mahallini örtmek namazın rükünlerindedir. Üç Hanefi imamına göre dörtte biri temiz olan elbise bazı durumlarda işlettikleri ‘dörtte biri tam hükmünde sayma’ kuralı⁶⁰ gereği temiz elbise hükmündedir. Dolayısıyla sadece böyle bir elbisesi olan kimse bunu giyip namazını kılar. Elbisesinin dörtte birinden azı temiz olan ise setr-i avret için gerekli elbisesi bulunmayan kimsedir.⁶¹

İmam Muhammed’e göre bu kimse necis de olsa kıyafetle namaz kılmak zorundadır. Diğer iki imam ise bu şekilde kılmakla çıplak kılmak arasında muhayyer olduğunu, necis elbiseyle kılmasının daha efdal olduğunu söylemişlerdir.⁶²

Mâlikîler ve Hanbelîler İmam Muhammed’le aynı görüşü paylaşırken, Şâfiîler tam zıttı bir görüş benimseyerek tek seçeneğin çıplak kılması olduğunu söylemişlerdir.⁶³

Buradaki ihtilafın sebebi setr-i avretin mahiyetine ve onunla istenenin ne olduğuna dair farklı bakış açılarıdır. İki Hanefi imamına göre setr-i avret farızası birbirine eşit önemde iki parçadan oluşmaktadır; ‘örtmek’ ve ‘kıyafetin temiz olması’. Dolayısıyla sadece ‘necis elbise’ bulununca her ikisinden aciz kalındığından ‘temiz elbiseyle örtünmek’ farz olmaktan çıkar. Bu defa kişi ‘çıplak’ kılmak ile ‘necis kıyafet’ ile kılmak arasında muhayyer bırakılır. Fakat İmam Muhammed’e göre setr-i avret farızasının ana parçası ‘örtmek’tir, dolayısıyla yukarıdaki durumda o vazgeçilmez ve tek seçenektir. Ona göre setr’in daha önemli olmasının sebebi terkiyle birlikte kıyam, rüku ve secdenin, yani üç rükünün daha terkedilmek zo-

⁵⁹ Bkz. Şeybânî, *el-Câmî’u’s-şajir*, 80; Kâsânî, *Bedâ’î’u’s-şanâ’î*, 1/126, 127; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadir*, 1/195; Aynî, *el-Binâye*, 1/718, 719; İbn Âbidîn, *Haşiyetu Reddî’l-muhtâr*, 1/310; Hattâb, *Mevâhibü’l-celîl*, 1/153; Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-mukteşid* (Beirut: Dâru’l-Fikr, 1425/2004), 1/86; Nevevî, *el-Mecmû’*, 1/599; Merdâvî, *el-İnşâf*, 1/323.

⁶⁰ Zeylaî, *Tebyînü’l-hakâ’ik*, 1/98.

⁶¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/187; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/58; Zeylaî, *Tebyînü’l-hakâ’ik*, 1/97.

⁶² Serahsî, *el-Mebsût*, 1/187; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/58; Zeylaî, *Tebyînü’l-hakâ’ik*, 1/97.

⁶³ Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/38, 39; Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebîr*, 2/230; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/632.

runda kalınmasıdır. İmam Muhammed ayrıca dörtte birden azı temiz olan elbiseyi dörtte biri temiz olan elbiseye kıyas etmiştir.⁶⁴

2.10. Oturarak Namaz Kılanın Ayakta Kılana Namaz Kıldırması

Namazın rükünlerinden biri kıyamdır. Kıyama, yani ayakta kılmaya gücü yetmeyenin oturarak kılma ruhsatı vardır. Kıyamın farz oluşu farz namazlar için geçerlidir; dolayısıyla nafile namaz zaruret hali olmaksızın oturarak kılınabilir.

İmamlıkta genel olarak imamın cemaatten daha zayıf konumda olmaması önemlidir. Nafile namazda imamın oturarak ayakta kılan cemaate imamlık yapabileceği hususunda üç imam hemfikirdir. Farz namazda ise İmam Muhammed ile diğer iki imam arasında görüş ayrılığı vardır. İki imam bunu caiz görürken İmam Muhammed caiz olmadığını söylemiştir.⁶⁵ Kasani'ye göre ihtilaf oturarak imayla kılanın ayakta imayla kılanlara imamlığı hususunda da sözkonusudur.⁶⁶

Mâlikîler ile Şâfiîler iki Hanefî imamı gibi bunun caiz olduğu görüşündedir. Hanbelîler'de ise her iki görüşe paralel farklı rivâyet ve görüşler bulunmaktadır. Olup konu hakkında birtakım ayrıntılar zikretmişlerdir.⁶⁷

Burada İmam Muhammed ile diğer iki Hanefî imamı arasındaki ihtilafın birkaç nedeni vardır. Bunlardan biri hadisler veya rivâyetler arasındaki tearuzdur. Mesela bunlardan biri Peygamber'in (s.a.v.) hastalığında Ebû Bekir'in önde namaz kıldırmasıyla ilgili rivâyetlerin bazılarında imamın Hz. Peygamber, bazılarında ise Ebû Bekir (r.a.) olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber olduğu yönündeki rivâyetler iki imama delil olmaktadır; zira Peygamber (s.a.v.) namazı oturarak kılmıştır. İmam Muhammed ise imamlığı Ebû Bekir'in yaptığı yönündeki rivâyetleri esas alarak bu hadislerde cevaza dair herhangi bir delil bulunmadığını, Peygamber'in bundan men ettiğine dair hadislerin bulunduğunu söylemiştir.⁶⁸

İhtilafın diğer sebebi farklı kıyasları tercihtir. Bunun caiz olmadığı görüşündeki İmam Muhammed imamın ayakta kılan cemaate oturarak namaz kıldırmasını imayla namaz kılabilen imamın kıyamla kılabilen cemaate namaz kıldırmasına kıyas etmiştir. Cevaz veren iki imam ise oturma halinin kıyama yakın veya yarı-kıyam olduğu düşüncesinden hareke-

⁶⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/187; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/58; Zeyleî, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, 1/97; Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/38; 39; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2/230; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/632.

⁶⁵ Zeyleî, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, 1/202; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 1/387.

⁶⁶ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'ic*, 1/212, 213.

⁶⁷ Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/81; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2/2/387; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/47.

⁶⁸ Bkz. Zeyleî, *Tebyînü'l-hakâ'ik*, 1/202; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 1/387; Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/81; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 1/190, 191; Nevevî, *el-Mecmû*, 4/162; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2/2/387; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/47.

tle oturarak kıldırılmayı ayakta kıldırılmaya kıyas etmiş, bir bakıma aradaki farkı ilga ederek bunları hükümde eşitlemiştir.⁶⁹

3. Ele Alınan Konular Üzerinde Genel Değerlendirmeler

3.1. Bu Meselelerdeki İhtilaf Nedenleri

Şeybânî ile diğer iki imam arasındaki ihtilaflar hakkında fikir vermesi için bu çalışmada ele alınan on konudaki ihtilaf nedenleri, daha iyi anlaşılabilmesi için aşağıdaki şemada gösterilecektir. Büyük harfle yazılanlar Şeybânî'nin tercihine işarettir. Birçok sebebi bulunan ihtilaflarda en etkin sebebin zikredilmesiyle yetinilecektir.

		Nasların farklı anlaşılması ve yorumu	●Farklı Hadisler/Rivayetler	●Kıyas-İstihsan veya Kıyas-kıyas çatışması	Meseleyi/durumu tespit farklılık (Re'y, akıl)
1	Kan kusmada abdesti bozan miktar			KIYAS- kıyas	
2	Çıplak halde kadına sınıksız sarılmak ve hades			KIYAS-İstihsan (ihtiyat)	
3	Hayızlı kadınla ilişkinin sınırı		HADİS-hadis	●KIYAS-İstihsan (ihtiyat)	
4	İkiz bebek doğumunda nifasın başlangıcı			●KIYAS-kıyas	●“biyolojik olarak doğumun tamamlanmış sayılması”
5	Eti yenen hayvanların bevlinin hükmü		Mutlak Hadisler-İSTİSNA EDEN HADİSLER (M)		
6	Eti yenmeyen kuşların dışkısının hükmü	Âyetin kapsamında mı (mahiyete bağlı olarak)		●KIYAS-İstihsan (zaruret)	Pis ve iğrenç olup olmadığı
7	Necaseti su dışındaki sıvı maddelerle gidermek	Naslardaki MEFHUM-İ MUHALİF-M.Muhalifin geçersizliği			
8	Necaseti silmek ve ovalamakla temizlemek			●KIYAS-İstihsan (umumi belva)	
9	Namaz kılacak kimsenin sadece necis kıyafetinin bulunması				“Setr-i avret” emrinin mahiyeti
10	Oturarak namaz kılanın ayakta kılanı imamlığı		●HADİS-hadis.		

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/125; Kâsânî, *Bedâ'î'u-ş-şanâ'ic*, 1/212, 213; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/47, 48.

Buradaki her bir meselede birden çok ihtilaf nedeni vardır. Genel olarak nasları yorumlamadaki farklılık, hadisler arasında tercih, kıyaslar veya kıyas ile istihsan arasında tercih, mahiyeti akıl re'y ile tespitteki tercih farkının ihtilaflarda birbirine yakın derecede rol oynadıkları görülmektedir. Kıyas ile istihsan arasındaki seçimde de İmam Muhammed'in daha çok kıyas, iki imamın ise istihsanı tercih ettiği dikkati çekmektedir.

3.2. Mezheplerin İhtilaflarda Aldıkları Yer

Aşağıdaki şemada dolaylı olarak da olsa nihayetinde aynı görüşte olmaları da dikkate alınacaktır. Bir mezhepte her iki tarafın görüşü yönünde kuvvetli kavil/rivâyet bulunması halinde hepsi şemada gösterilecek ve her biri ayrı ayrı değerlendirilmeye alınacaktır.

		İmam Muhammed	Muhammed'le aynı görüşteki mezhepler	İki Hanefi imamının görüşü	İki imamlarla aynı görüşteki mezhepler
1	Az miktarda kan kusmak	Bozmaz, ağız dolusu şart		Bozar	Nihayetinde 3 mezhep daha yakın
2	Çıplak halde kadına sımsıkı sarılmanın abdesti bozması	Bozmaz		Bozar	Nihayetinde 3 mezhep daha yakın
3	Hayızlı kadınla ilişkisinin sınırı	Cinsel organı dışında her yeri	Hanbelîler	Göbek-diz kapağı arası	Mâlikîler Şâfiîler
4	İkiz bebek doğumunda nifasın başlangıcı	İkinci doğum	-Şâfiîler (1.rivâyet)	İlk doğum	Mâlikîler Hanbelîler -Şâfiîler (2.rivâyet)
5	Eti yenen hayvanların bevelinin hükmü	Temiz	Mâlikîler Hanbelîler	Necis	Şâfiîler (daha yakın)
6	Eti yemeyen kuşların dışkımasının hükmü	Çalız	Mâlikîler, Şâfiîler Hanbelîler, (Dolaylı olarak; hafifletmeden bahsetmediklerinden)	Hafif	
7	Necaseti su dışındaki sıvı maddelerle gidermek	Caiz değil	Mâlikîler Şâfiîler Hanbelîler	Caiz	İbn Teymiyye İbn Ebi Leyla
8	Necaseti silmek ve ovalamakla temizlemek	Caiz değil	Mâlikîler Şâfiîler Hanbelîler	Caiz	

9	Namaz kılacak kimsenin sadece necis kıyafetinin bulunması	Necisle kılması vaciptir	Mâlikîler Hanbelîler (Şâfiîler tam zıttı: necis asla olmaz, çıplak kılar)	Necisle veya çıplak kılmakta muhayer	
10	Oturarak namaz kılanın ayakta kılana namaz kıldırması	Caiz değil	Hanbelîler 1.kavil	caiz	Mâlikîler Şâfiîler Hanbelîler 2.kavil

Şemaya bakıldığında İmam Muhammed'in Mâlikîler'le 5 (5,6,7,8,9), Şâfiîler'le 4 (4,6,7,8) ve Hanbelîler'le 6 (3,5,6,7,8,9,10) konuda aynı görüşte; iki imamın ise Mâlikîler'le 5 (1,2,3,4,10), Şâfiîler'le 5 (1,2,3,5,10), Hanbelîler'le ise 4 (1, 2,4,10) konuda aynı görüşte oldukları görülmektedir.

Bu şemaya göre ele alınan konularda üç mezhebin İmam Muhammed'e ve diğer iki imama birbirine yakın derecede paralel olduğu görülmektedir. Dikkat çeken husus İmam Muhammed'in İmam Şâfiî ve İmam Mâlik'le daha çok beraberliği bulunduğu halde İmam Muhammed'in onlarla aynı hatta Mâlikîler'le daha az konuda beraber olduğudur. İmam Muhammed'in yakın diyaloguna dair bir delil bulunmayan Hanbelîler'le iki imamdan daha çok konuda (kendisi 6, iki imam 4 konuda) görüş birliği içinde olması ise dikkat çeken bir husus olup, birlikte olmalarının görüşlerini fazlaca etkilemedikleri kanaati uyandırmaktadır. Fakat az sayıda mesele üzerinden yapılan bu değerlendirmelerin genelleştirilemeyeceğini bir daha hatırlamak yerinde olacaktır.

Sonuç

Araştırmamızdan elde ettiğimiz sonuçları maddeler halinde kısaca ifade edecek olursak;

1. İmam Muhammed büyük bir müctehid ve Hanefi mezhebinin en önemli üç imamından biridir. Hadiste önemli bir konuma sahiptir. Muvatta'ın onlarca rivâyetinden günümüze kadar gelen iki rivâyetten birinin ona ait olması bunun önemli göstergesidir. İmam Muhammed dilde de hüccet kabul edilmektedir. Onun başta İmam Mâlik ve İmam Şâfiî olmak üzere dönemin çok sayıda büyük müctehidiyle ondan ders alma, dersine katılma veya meseleleri müzakere şeklinde diyalogu olmuştur. Bu zorunlu olarak ona -sınırlı da olsa- daha geniş perspektif kazandırmış olmalıdır.

2. İmam Muhammed İmam Ebû Hanife'den dört yıl boyunca fıkıh almış, vefatından sonra onun fikhını Züfer ve Ebû Yusuf gibi öğrencilerinden almaya devam etmiştir. Nihayet onun görüşlerini içeren kitaplar kaleme

almış, bu kitaplarında Ebû Yusuf ve kendisinin muhalif görüşlerine de yer vermiştir. Dolayısıyla o mezhebin müdevvinidir. Zahirurrivaye nitelemesiyle bilinen altı kitabı mezhebin temelini oluşturan en muteber eserlerdendir.

3. Üç imam arasındaki ihtilaflar sanıldığından daha azdır. Fıkıh kitaplarında yer alan farklı imamlara ait görüşlerin birçoğu zahirurrivaye dışındaki zayıf kanallarla sabittir ve onunla çeliştiğinden kesin ihtilaf sayılmaz. Aynı durum İmam Muhammed ile diğer iki imam arasındaki ihtilaf için de geçerlidir.

4. Hanefi mezhebindeki en muteber dört metinden biri olarak bilinen *el-Muhtâr* isimli eserin İbadetler bahsinde İmam Muhammed'in iki imandan ayrıldığı 10 mesele tespit edilmiştir. Kitaptaki yüzlerce, hatta binlere ulaşan meselelere göre bu sayının azlığı açıktır.

5. İmam Muhammed ile iki Hanefi imamu arasındaki ihtilafli konuların ayrıntılı bir şekilde ele alınmaya değer on tanesinin incelenmesi sonucunda ihtilaf nedenlerinin; nasları yorumlama, hadisler arasında tercihte, kıyaslar arasında veya kıyas ile istihsan arasında tercihte farklılıklar olduğu görülmüştür. İstihsanı çokça kullanmakla bilinen İmam Ebû Hanife'nin burada da -Ebû Yusuf'la birlikte- istihsanı çokça tercih ettiği dikkat çekmektedir.

6. Ele alınan on meselede üç mezhebin ihtilafli konulardaki görüşleri incelenmiş, her bir mezhebin kimi konularda İmam Muhammed, kimi konularda iki imamları aynı görüşte olup göze çarpan bir farklılık bulunmadığı görülmüştür. Dikkat çeken hususlardan biri İmam Muhammed'in İmam Mâlik ve İmam Şâfiî ile uzun birlikteliğine ve İmam Ahmed b. Hanbel ile bilinen bu tür bir ilişkisinin bulunmamasına rağmen, bu on konuda Hanbelîler'in diğer iki mezhepten daha çok konuda İmam Muhammed ile aynı görüşte olduklarıdır. Bu da içtihad seviyesindeki alimlerin metod ve görüşleri oturduktan sonra birbirleriyle uzun süre görüşmeleri ve müzakereler yapmaları halinde birbirlerinden etkilenmelerinin sınırlı derecede olduğu şeklinde yorumlanabilir.

7. Çalışmanın sınırlı sayıda konuda yürütülmüş olması sebebiyle sonuçların kesinlik ifade etmeyip ele alınanlar hakkında genel ve zanni bir kanaat oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed en-Nakib. *el-Mezhebu'l-Hanefi*. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1422/2001.
Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1400/1980.

- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *el-‘înâye (Fethu’l-kadîr ile birlikte)*. 10 Cilt. Kahire: Bulak, 1316/1899.
- Ebû Zehra, Muhammed. *el-‘îmam Ebû Hanîfe*. Beyrût: Dâru’l-Fîkr, 1412/1991.
- Günay, Hacı Mehmet. “Nîfas”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1408/2007.
- Haddâd, Radıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed. *el-Cevheretü’n-neyyire*. Kahire: el-Matbaatu’l-Hayriyye, 1322/1904.
- Hattâb, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdîrahmân er-Ruaynî. *Mevâhibü’l-celîl li-şerhi Muhtaşarı Halîl*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fîkr, 3. Basım, 1413/1992.
- Heyet. *el-Mevsû‘atü’l-fîkhiyye el-Kuveytiyye*. Kuveyt: Dâru’s-Selâsil - Kahire: Dâru’s-Safve: *Veżâretü’l-Evkâf Kuveyt*, 1404-1427/1984-2006.
- Heyet. *İlâü’s-sünen*. thk. Muhammed Taki Osmani. Karaçi: İdaretü’l-Kur’an ve’l-Ulumi’l-İslamiyye, ts.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İstizkârü’l-câmi‘ li-meżâhibi fuķahâ’i’l-emşâr ve ‘ulemâ’i’l-aķtâr fîmâ tezâmmenehü’l-Muvaţţâ min me‘âni’r-re’y ve’l-âşâr*. 30 Cilt. Halep: Dâru’l-Va’y, 1414/1993.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşķî. *Reddü’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr*. Beyrut: Dâru’l-Fîkr, 2. Basım, 1423/1992.
- İbn Hacer el-Askalânî Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü’l-Mîzân*. Beyrut: Müessesetü’l-A’lemi li’l-Matbuat, 1406/1986.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadır, 1406/1986.
- İbnü’l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu’l-kadîr li’l-‘âcizi’l-fakîr*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fîkr, ts.
- İbnü’l-İmâd, Ebû Fellah Abdulhayy el-Hanbelî. *Şezeratu’z-zeheb fî ahbarî men zeheb*. Beyrut: Dâru’l-Fîkr, ts.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Muğnî*. 10 Cilt. Kahire: el-Mektebetü’l-Kahire, 1388/1968.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Kâfi fî fîķhi’l-İmâmi’l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*. Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye Beyrut, 1415/1994.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Baħrü’r-râ’iķ*. 8 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kitabi’l-İslami, ts.
- İbn Rüşd, Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muķteşid*. Beyrut: Dâru’l-Fîkr, 1425/2004.
- İbn Teymiyye, Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhâlîm b. Mecdiddîn

- Abdisselâm el-Harrânî. *el-Fetâvâ'l-kübrâ*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî. *ez-Zahîre (fi'l-fikih)*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1415/1994.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'î'u's-şanâ'î' fi tertîbî's-şerâ'î'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1407/1986.
- Kerderî, Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî. *Menâkıbü'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfe*. Haydarâbâd: Dâiretu'l-Mearif en-Nizamiyye, 1321/1903.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Bulûğu'l-emânî fi sîreti'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*. Kahire: Mektebetu'l-Hidaye, ts.
- Kocabaş, Savaş. *el-Mesâilu'l-leti ihtelefe fiha eimmetu'l-Hanefiyyeti's-selase*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebîr*. 22 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1994.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed. *el-İnşâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf'alâ mezhebi'l-İmâmî'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*. 12 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâu't-Turâs el-Arabî, 2. Basım, ts.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye (İbn Hümâm'ın Fethu'l-kadîr şerhiyle)*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Kahire: Matbaatu'l-Halebi, 1356/1937.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-Muhtâr li'l-Fetva thk. Said Bektaş*. Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye – Dâru's-Sirac, 1436/2015.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. 23 Cilt. Cidde: Mektebetu'l-İrşad, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakîn*. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, ts.
- Özşenel, Mehmet. "Şeybânî-Hadisteki Yeri". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994.
- Öğüt, Salim. "Taharet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/382-385. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. Amman: Dâru'l-Cinân, 1408/1988.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-Aşl thk. Ebu'l-Vefa el-Efgani*. Karaçi: İdaretu'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, ts.

- Şeybani, Ebu Abdullah Muhammed b. Hasen. *el-Camiu's-sağîr (en-Nafiu'l-Kebir şerhiyle birlikte)*. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1406/1986.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî. *Şerhu Me'âni'l-âşâr*. thk. Ahmed Şakir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1399/1979.
- Taş, Aydın. "Şeybânî, Muhammed b. Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/38-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Umrânî, Ebû Hüseyin Yahya b. Ebû'l-hayr. *el-Beyân fî mezhebi'l-İmami's-Şâfiî*. 13 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1420/2000.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesü'r-Risale, 1405/1985.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârîî. *Tebyînü'l-ḥakā'ik*. 6 Cilt. Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye el-Kübra, 1313/1896.